

ní v SSSR. J. Hudeček (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) charakterizoval základní rysy výchovně vzdělávací soustavy v ČSSR a upozornil na některé problémy vznikající v oblasti využívání vzdělání a kvalifikace ve výrobní praxi. T. Opolská (Ústav výzkumů problémů mládeže, Varšava) přednesla zajímavý referát o profesní orientaci polské mládeže v souvislosti s fungováním poradenského systému profesní orientace v PLR.

Teoretické i praktické posouzení řady otázek a problémů umožnilo odhalit nejen některé obecné tendence v oblasti zaměstnanosti a vzdělávání mladé generace, ale také zvláštnosti procesu a jejich mechanismů odehrávajících se v těchto oblastech v různých socialistických zemích. Celkově konference měla ryze pracovní a více-méně neformální charakter.

Jaroslav Hudeček

Symposium o náboženství a ateismu

V říjnu 1986 se konalo v Brně mezinárodní symposium *Náboženství a ateismus jako předmět sociologického výzkumu*, pořádané Ústavem pro výzkum společenského vědomí a vědeckého ateismu ČSAV v Brně. Jednání se zúčastnilo několik desítek odborníků, zastupujících téměř dvacet pracovišť ze SSSR, NDR, PLR, MLR a ČSSR.

Přednesené referáty i obsáhlá diskuse se zabývaly jak metodologickými otázkami zkoumání náboženství a ateismu, tak základními výsledky výzkumů i aktuálními problémy vývoje předmětu zjišťování.

V úvodním slovu prof. I. Hodovského, ředitele pořádajícího ústavu, byla zdůrazněna potřeba přejít od izolovaného zkoumání náboženství a ateismu k jejich sledování v rámci světonázorových, morálních, sociálně ekonomických a dalších širších souvislostí. Jednu z oblastí, na niž by se měla v příštích letech orientovat pozornost výzkumů, představují vztahy socialismu k náboženství, respektive věřících k socialistické společnosti.

I. Hodovský dále hovořil o nutnosti chápat náboženské předsudky nejen jako doznívající přežitky minulosti, ale jako jevy, které se v současné etapě budování socialismu zčásti reprodukují. Upozornil i na Marxovu tezi, že náboženství bude zanikat do té míry, do jaké bude silít socialismus.

Obecnými metodologickými problémy výzkumů se zabýval referát S. Hubíka z brněnského ústavu. Konstatoval existenci tří základních metodologických problémů zkoumání náboženství a ateismu, které jsou dány

- konkrétními relacemi předmětu a objektu výzkumu,
- poruchami v oblasti pozitivní a negativní heuristiky (rozpory teoreticko-metodologické a metodologicko-metodické),
- neadekvátností používaných instrumentů, jejich regresivní funkčnosti (instrumenty vycházejí hlavně z paradigmat odrážejících tradiční náboženské struktury, stěží tak mohou postihnout zcela nové jevy).

Upozornil dále na nutnost ověřování a diferenciací heuristické síly abstraktních pojmů použitých přímo v instrumentu zkoumání. Věnoval také pozornost zkvalitnění výzkumu cestou multidimenziálních postupů, jež pracují jednak s několika výzkumnými objekty, jednak s několika metodami zaměřenými na tentýž objekt výzkumu. Závěrem zdůraznil nutnost účinnějšího propojení teorie vědeckého ateismu a sociologie náboženství se současnou teorií rozvoje socialismu.

Prof. Lopatkin z Ústavu vědeckého ateismu Akademie společenských věd KSSS v Moskvě hovořil podobně o podmínkách srovnatelnosti sociologických výzkumů dané oblasti a konstatoval řadu nedostatků, znemožňujících či přinejmenším komplikujících srovnání dat již v národním měřítku. Správně požadoval hlouběji identifikovat reálný ateismus, s bohatstvím jeho konkrétních projevů, místo příznaků ateismu. Navrhoval dále ustavení pracovní skupiny expertů ze socialistických zemí, kteří se problematikou náboženství a ateismu zabývají a pravidelnou systematickou výměnou informací z této oblasti výzkumu.

Prof. Kwiatkowski, ředitel Centra pro výzkum společenského mínění ve Varšavě hovořil o výsledcích týkajících se vztahu polských obyvatel k náboženství. Konstatoval vysoký podíl náboženských odpovědí (cca 85 % Poláků se označuje za věřící, asi 8 % za nevěřící a 7 % za nerozhodnuté). Problémem je i skutečnost, že mládež patří, spolu s důchodci, k sociálním skupinám, u nichž je podíl náboženských postojů nejvyšší. Specificky polská je i silná vazba věřících (včetně mládeže) na církevní organizace, protože například v MLR, kde podle referátů dochází k určitému oživení náboženství mezi skupinami mládeže, se vazba na církevní instituce výrazněji neposiluje.

M. Foret z pořádacího pracoviště se zabýval otázkami religiozity v ČSSR ve světle vícenásobných výzkumů. Poukázal na možnost komparace zjištění z různých zdrojů a dokumentoval shodu údajů ze šetření Ústavu pro filozofii a sociologii, Praha, Ústavu pro výzkum veřejného mínění při FSÚ, Praha i statistických ukazatelů náboženství. Zástupci ÚFS ČSAV A. Vodáková a J. Linhart předložili účastníkům některé poznatky o místě náboženství ve struktuře hodnot československé populace na základě mikroenzu. Výsledky opakovaně dokumentují, že hodnoty spojené s náboženstvím zauímají v ČSSR jedno z posledních míst.

Se situací ve vývoji religiozity a ateismu v MLR seznámil M. Tomka, pracovník Ústavu pro výzkum hromadných sdělovacích prostředků z Budapešti. Poukázal na skutečnost, že po dlouholetém poklesu religiozity v Maďarsku, který následoval po druhé světové válce, se po roce 1978 projevuje její mírný vzestup, jak to dokumentují data z výzkumů názorů a postojů, tak i objektivní statistické ukazatele (počet křtů, církevních svateb, kněží apod.). Tento vzestup je přitom výraznější u mládeže, zejména ve věku 20–29 let a občanů 30–39 letých se střední nebo vysokou školou. Autor upozornil i na odlišný přístup těchto mladých lidí k nové nabyté víře, který je charakteristický vytvářením malých skupinek, náboženských společenství i sekt, výrazným emotivním prožíváním víry a pravidelným sebevzděláváním v náboženských textech při menší účasti na klasických rituálech. „Klasický typ víry v boha“, typický tradičně pro venkov, prakticky v nezměněné míře ustupuje. I když celkově stále platí i v MLR, že mládež je méně religiózní než starší občané, je naznačený trend varovný.

Prof. Halečka z Filozofické fakulty UPJŠ Prešov se zaměřil na aktuální úlohy rozvoje sociologie náboženství a ateismu. Podtrhl význam této části sociologie, jako zdroje teoretického usměrnění ateistické praxe vědeckého řízení a aktivního formování světónázorového vývoje v socialistické společnosti.

W. Kaul z Ústavu marxismu-leninismu Vysoké školy námořní ve Warnemünde (NDR) hovořil o dlouhodobě vyrovnaně klesajících trendech projevů religiozity v NDR jak podle objektivních ukazatelů, tak podle výpovědí občanů, i na kladný vztah věřících a jejich vysoké zapojení do procesu budování socialismu v NDR.

Na jeho vystoupení navazoval referát prof. Luttera z Vysoké školy pedagogické v Güstrow (NDR), který podrobně analyzoval příčiny existence religiozity v socialistické společnosti. Upozornil, že je neúnosné hledat kořeny náboženské víry jen v minulosti a považovat ji za automaticky mizící přežitek. Při přechodu od kapitalismu k socialismu a v jeho dalších vývojových fázích nemizí kořeny náboženství vzhledem ke své diferencované podstatě ihned, takže náboženství se reprodukuje i v socialistické společnosti. Pokud dojde u jedince k deficitu v jeho vztahu k okolí a společnosti (např. kvůli nemoci, depresi, pocitu osobního neúspěchu v práci, studiu, společensko-politických aktivitách, volném čase či osobním a rodinném životě), jsou dány podmínky pro to, aby mohl začít hledat řešení tohoto deficitu v iracionálním, nábožensky založeném odrazu okolního světa. Církev navíc do tohoto procesu aktivně vstupuje tím, že jeví snahu „ujímat se slabých“. K podobným důsledkům může vést i nepříznivá ekologická nebo napjatá mezinárodní situace. Přitom mladí lidé s nižším stupněm sociální a psychické zralosti jsou k takovým výkladům náchylnější.

V. I. Muchatov z Institutu naučného ateismu AON v Moskvě přednesl koncepci rozpracovávající problematiku veřejného mínění v oblasti ateismu a náboženství. Pro přesné odlišení názorových struktur společnosti ve vztahu k náboženství a ateismu jsou používány čtyři stupně: veřejné mínění náboženské, nábožensky orientované, ateisticky orientované a ateistické. V příspěvku byly podrobně analyzovány i další teoretické otázky, například subjekt a nositel náboženských názorů.

P. Dvořák, I. Tomek a J. Mišovič z Ústavu pro výzkum veřejného mínění při FSÚ v Praze seznámili účastníky s prací ústavu v oblasti náboženství a ateismu i se širšími souvislostmi zkoumání světónázorových otázek. Konstatovali setrvalý a mírný pokles religiozity ve všech sociálních skupinách, nižší podíl víry v boha u mládeže i některé tradiční rozdíly mezi územními celky. Podle získaných výsledků je také třeba odlišovat ateisty a nevěřící a nechápat proces přechodu od náboženské víry k ateismu jako jednorozměrný. Výsledky ÚVVM ukazují, že víra v boha nemusí být nahrazena marxistickým ateismem, ale může končit v „nemarkistické ne-víře“.

Referát I. Kérékgyárta z katedry filozofie Univerzity v Pécsi dále analyzoval projev „nové víry“ v MLR. Konstatoval, že někteří mladí intelektuálové se „odcizují společnosti“ a nalézají transcendentální klid ve víře, do níž se nenarodili, ale sami si ji zvolili. Tato skutečnost souvisí i s „krizí hodnot“ mezi mládeží. Jeho referát byl však poznamenán některými přinejmenším spornými stanovisky, například tím, že této věřící mládeži ani není třeba vyvracet její hodnotová schémata, protože jsou shodná s těmi, které jí vštěpujeme my. Podle našeho názoru jde z marxistického hlediska o hrubou chybu, beroucí v úvahu jen některé jevové skutečnosti (některé

prvky etiky či vztah k práci mohou být jevově u věřících stejné jako u marxistů), ale opomíjející jejich rozdílnou motivaci a zcela ignorující řadu principiálních odlišností v dalších oblastech, včetně morálky.

J. Soškova z Filozofické fakulty UPJŠ v Prešově upozornila na základě výzkumů na některé existující problémy ve vztahu formování světonázorové a estetické orientace osobnosti, například spojení nižšího stupně ateizace na učňovských školách s méně pozitivním vztahem k umělecké kultuře, na mylné představy o apolitičnosti umění apod.

O použití někdy opomíjené metody pozorování hovořila D. Topolská z Ústavu vědeckého ateismu SAV v Bratislavě. Nezúčastněné, kontrolované a utajené pozorování využívají pracovníci ústavu při zkoumání auditoria, výzdoby, názorné agitace a obsahu kázání při církevních obřadech.

K. Darczewska z Ústavu pro zkoumání náboženství Akademie společenských věd PLR ve Varšavě poukázala na pokles náboženství v PLR do krize let sedmdesátých, následující prudký vzrůst religiozity i na mírný pokles, který se opět začíná projevovat.

J. Holý z pořádacího pracoviště se podrobně zabýval zkoumáním náboženského sektářství, snažícího se využít například poruch v adaptačních procesech mládeže i trendu nárůstu fundamentalistických sekt v celosvětovém měřítku.

K zajímavým patřilo vystoupení B. Kvasničky, v němž byly nastoleny otázky související s dalším procesem sekularizace v ČSSR. Autor upozornil na úsilí církve orientovat své působení i na možné snížení tempa sekularizace popřípadě na její stagnaci v příštích letech. V závěru vystoupení připomněl, že sociologie náboženství a ateismu musí soustřeďovat svůj zájem i na skupinu nábožensky nevyhraněných.

O otázce rodiny a sexuálního života ve vztahu k náboženství a ateismu referovala B. Vargová z redakce *Nové myslí* v Bratislavě. Upozornila na téměř celosvětově odmítavou reakci na striktní papežský zákaz mimomanželských sexuálních styků, která se projevuje i u věřících. Dále hovořila o aktuální otázce novelizace interrupčního zákona v ČSSR, proti níž rozvinula katolická církev řadu akcí.

Podobné problematice byl věnován i příspěvek J. Možného z Filozofické fakulty UJEP Brno, sledující vývoj vztahu církve k otázce manželských sexuálních styků v historickém vývoji až do současnosti.

Rada diskusních příspěvků se soustředila na problém vymezení marxistického ateismu, který nelze chápat jen jako pouhou nevěru, ale je nutno nalézt jeho pozitivní obsah a vymezení.

V souladu se závěrečným slovem I. Hodovského je možno konstatovat, že toto setkání sociologů s pracovníky, kteří se problematikou náboženství a vědeckého ateismu zabývají profesionálně, i výměna informací o situaci a vývoji v okolních socialistických zemích byla velmi užitečná. Jednání probíhalo ve věcné a vysoce pracovní atmosféře a postihlo širší souvislosti zkoumané problematiky. Závěrem zbývá poděkovat pořadatelům z Ústavu pro výzkum společenského vědomí a vědeckého ateismu ČSAV v Brně za mimořádnou péči v přípravě i průběhu symposia. Zájemce o podrobnější informace je možné odkázat na sborník obsahující úplné znění referátů, který vydalo pořádací pracoviště.

V závěru jednání přijali účastníci jednomyslně následující návrhy pro další spolupráci:

1. Připravit a vydat sborník referátů a diskusních příspěvků z tohoto prvního sociologického symposia věnovaného ateistické a náboženské problematice (vydání sborníku zabezpečí Ústav pro výzkum společenského vědomí a vědeckého ateismu ČSAV v Brně v 1. pololetí 1987).

2. Pokračovat v navázaných kontaktech a dále je podle možnosti rozšiřovat.

3. Zabezpečovat výměnu publikací, popřípadě dalších informačních zdrojů důležitých pro realizaci sociologických výzkumů ateismu a náboženství a podporovat recenzi a překladatelskou činnost v daných národních podmínkách.

4. Usilovat o rozšíření spolupráce s dalšími vědeckými institucemi ze socialistických zemí, které se zabývají výzkumem světonázorové problematiky a nebyly na brněnském sympoziu zastoupeny.

5. Vytvořit skupinu expertů, která by napomáhala koordinaci výzkumné práce v oblasti sociologie ateismu a náboženství.

6. Realizovat návrh delegátů z Ústavu vědeckého ateismu Akademie společenských věd ÚV KSSS v Moskvě na uspořádání symposia věnovaného sociologii ateismu a náboženství v roce 1988 v SSSR.

7. Do konce roku 1986 informovat ředitele Ústavu vědeckého ateismu ION v Moskvě o návrhu na ustavení skupiny expertů a dalších námětech pro zlepšení mezinárodní spolupráce v oblasti sociologického výzkumu vědeckoateistické problematiky.

8. Uskutečnit pracovní jednání skupiny expertů, které by zvažilo další možnosti spolupráce v oblasti sociologického výzkumu ateismu a náboženství.

Ivan Tomek, Ján Mišovič

Mezinárodní setkání odborníků na analýzu společenskovedních dat

Počátkem října 1986 se na ostrově Hiddensee (NDR) uskutečnil již čtvrtý ročník mezinárodního semináře *Strategie statistické analýzy dat*, který pořádalo Centrum pro společenskovední informace Akademie věd NDR spolu s Univerzitou Ernsta Moritze Arndta v Greifswaldu.

Základním cílem semináře bylo, stejně jako v minulých letech, dát prostor pro výměnu zkušeností z oblasti statistické analýzy dat ve společenských vědách a seznámit účastníky s novinkami v oblasti programového vybavení pro potřeby společenských věd. Značná pozornost byla věnována také využívání výpočetní techniky a praktickým zkušenostem s aplikací této techniky v empirických výzkumech.

Důležité a velmi podnětné je, že na semináři se setkávají tvůrci programového vybavení — matematikové, statistikové a programátoři — s jeho uživateli. Je ovšem příznačné, že obě skupiny odborníků si velmi dobře rozumějí, neboť k účasti jsou zváni pracovníci s dlouholetou praxí v aplikaci výpočetní techniky a statistických metod. Interdisciplinarity semináře je navíc zdůrazněna tím, že se na něm již tradičně u jednoho stolu setkávají specialisté působící v různých společenských, ale i přírodních vědách — sociologii, psychologii, ekonomii, historii, geografii, geologii apod. Poznatky z využití různých postupů analýzy dat v těchto na první pohled velmi odlehklých oborech jsou velmi inspirativní.

Zatímco v letech 1983 a 84 byla hlavní pozornost zaměřena na „zmapování“ existujícího programového vybavení vhodného pro využití ve společenských vědách a na výměnu zkušeností s jeho aplikací, v loňském i letošním roce byl důraz položen do některých speciálních oblastí zpracování dat a do teoretické sféry. Těžištěm se v obou posledních ročnících stala problematika strukturních vztahů a modelů lineárních strukturních rovnic. Tato metoda práce s daty, která má hluboké metodologické důsledky, se v současné době dosti dynamicky rozvíjí a nachází stále širší uplatnění v řadě společenských věd, zejména v ekonometrii, sociologii a psychologii. Zjednodušeně řečeno, jde o soubor modelů analýzy kovariačních struktur, s jejichž pomocí je možné do určité míry odhalit vztahy ve složitých systémech, analyzovat směr a sílu působení závislostí jak mezi pozorovanými indikátory, tak mezi hypotetickými latentními (nepozorovatelnými) proměnnými. Zmíněné metody jsou spojeny zejména se jmény K. Jöreskoga a R. P. McDondalda, kteří počátkem sedmdesátých let poprvé zformulovali základy modelů strukturních rovnic. V současné době existuje kromě nejznámějšího Jöreskogova modelu řada dalších, které jsou v některých směrech i obecnější.

Různé modely analýzy kovariačních struktur byly základem pro vytvoření několika programových systémů, z nichž nejstarší, nejrozšířenější a nejznámější je systém LISREL (Linear Structural RELations), který je v současné době k dispozici již v šesté doplněné verzi a o němž se lze dočíst v uživatelské příručce Jöreskog, K. G. — Sörbom, D.: LISREL VI. — Analysis of Linear Structural Relationships by the Method of Maximum Likelihood (Scientific Software Inc., Mooresville 1985). O teoretických základech, na nichž je tento programový systém vybudován, o možných variantách aplikací na různé datové struktury a zkušenosti s jeho používáním referoval prof. Schmidt (Univerzita Giessen). O zkušenostech s využíváním téhož programového systému v oblasti sociálních výzkumů hovořil F. Faulbaum (Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen, Mannheim), který se zaměřil na použití uvedených metod pro analýzu vlivu panelového efektu v longitudinálních výzkumech mínění při sledování názorů jednotlivých populačních kohort v rámci určitého časového intervalu. Použití bylo demonstrováno na příkladech výzkumu vztahu ke „gastarbeiterrum“ v NSR.

Model vycházející z obdobných metodologických přístupů k analýze dat představil na semináři prof. McArdle (University of Virginia), který zpracoval také odpovídající programový produkt RAM. Podrobnosti o tomto modelu obsahuje článek McArdle, J.: *Causal modelling applied to psychonomic systems simulation*. Behav. Res. Meth. Instrument., 12, 1980, s. 193 — 209. a za pozornost jistě stojí, že program RAM má být v dohledné době zařazen do jednoho z nejrozvinutějších komerčních systémů pro statistickou analýzu dat — SAS.

Z poněkud jiného modelu analýzy kovariačních struktur vychází programový systém PLS (Latent Variables Path Analysis with Partial Least Squares), který byl navržen a do programové podoby realizován E. Löhmoellerem (Freie Universität,